

مروری بر دیدگاه‌ها و آثار حکیم عبدالحمید

مجید اصغری^۱

محسن ناصری^۲

فروهه جعفری^۳

پریسا مزینی^۴

چکیده

حکیم عبدالحمید در سال ۱۹۰۸ میلادی در دهلی به دنیا آمد و در سن چهارده سالگی، عهده دار دواخانه‌ای گشت که از پدرش به یادگار مانده بود. حکیم عبدالحمید با زهد و تقوای کامل خود، تمام هستی و زندگی خود را وقف خدمت به مردم و حفظ ارزش‌های اخلاقی و اندیشه‌های دینی کرد. وی از همان ابتدا دو هدف عمده را دنبال می‌کرد، ابتدا معرفی و اشاعه علمی طب سنتی ایرانی - اسلامی و معرفی داروهای طب سنتی در سطح بین‌المللی و دوم ایجاد مؤسسات آموزشی تحقیقی برای تعلیم و تربیت صحیح نسل جدید. در ۱۹۶۴ به تأسیس بنیاد ملی همدرد با هدف مداوای بیماران بی‌بضاعت، توسعه طب سنتی و ارائه خدمات آموزشی و رفاهی به مؤسسات فرهنگی در هندوستان، همت گماشت. ایشان به ویژه نسبت به تعلیم و تربیت حکیمان حاذق عنایت خاص داشت.

۱. استادیار، مرکز تحقیقات طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران.

۲. دانشیار، مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)
Email: Naseri@Shahed.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته تاریخ پزشکی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران.

۴. همکار پژوهشی، مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

همچنین در سال ۱۳۷۶ شمسی، عضویت افتخاری فرهنگستان علوم پزشکی ایران به ایشان اعطا گردید.

واژگان کلیدی

حکیم عبدالحمید، همدرد

مقدمه

طب سنتی ایرانی - اسلامی میراث گرانبغی است که از یافته‌ها، تجارب و تحقیقات علمی هزاران دانشمند و حکیم نامدار و گمنام و نیز گزیده‌هایی از یافته‌های ملل دیگر در عرصه پزشکی، گردآوری شده است. دانشمندان بزرگ ما آثار علمی و تخصصی خود را با بهره‌بردن از مضامین دینی، اخلاقی و معرفتی در زمینه پزشکی نگاشته و حین درمان بر سر بالین بیمار، عقاید و آرای پزشکی و اخلاقی خویش را تلفیق نموده و به درمان بیماران می‌پرداختند.

در زمان ما، از حکمایی که اخلاق و علم را در کارهایش ممزوج کرده و وی را به یکی از نامداران عرصه طب سنتی تبدیل کرده است، حکیم فرزانه، طبیب نیک سرشت و اسوه خدمت به هم‌نوع، حکیم عبدالحمید، رییس مؤسسه همدرد هند می‌باشد که در این مقاله سعی شده است تا زندگی‌نامه و آثار و فعالیت‌های علمی و اجتماعی ایشان به عنوان احیاگر طب سنتی ایرانی - اسلامی مورد بررسی قرار گیرد.

روش

در این تحقیق که یک بررسی متون می‌باشد، جهت به دست‌آوردن مطالب مربوط به زندگی‌نامه، آثار و فعالیت‌های علمی و اجتماعی حکیم عبدالحمید، برخی از کتب طب سنتی و تاریخ پزشکی بررسی شد. همچنین جستجو از طریق برخی از سایت‌های مرتبط با جامعه همدرد انجام گرفت. اطلاعات مربوط به مقالات علمی نیز با بررسی برخی از مجلات طب سنتی به دست آمد.

یافته‌ها

۱- زندگی‌نامه

حکیم عبدالحمید در ۱۴ سپتامبر سال ۱۹۰۸ میلادی در دهلی متولد شد، این پزشک پرآوازه، نخستین فرزند حکیم حافظ محمد عبدالمجید بود. پدر وی در سال ۱۹۰۶ با سرمایه اندک مطب تک‌اتاقه خود را در یکی از محلات قدیمی دهلی به نام «لال‌کوان»^۱ گشود و نام «همدرد دواخانه» را بر آن نهاد. هدف عمده حکیم عبدالمجید از تأسیس این دواخانه، احیای طب گیاهی در جهان اسلام بود و تمامی تلاش خود را برای گسترش این فن به کار برد، اما متأسفانه در سن چهل سالگی در گذشت. پس از درگذشت حکیم عبدالمجید در سال ۱۳۰۱ ش. / ۱۹۲۲ م.، همسرش رابعه^۲ (مادر حکیم عبدالحمید) به اداره امور مؤسسه پرداخت. (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۷ ش.؛ سایت مدرسه دولتی همدرد^۳، ۲۰۰۹ م.)

حکیم عبدالحمید در زمان مرگ پدر چهارده سال داشت که مسؤلیت نگهداری خانواده که متشکل از مادر، خواهر و دو برادر بود، به او واگذار شد. وی زبان انگلیسی و فارسی را در مدرسه آموخت و در سال ۱۹۲۵ در دانشکده پزشکی قرول باغ پذیرفته شد. (سایت مدرسه دولتی همدرد، ۲۰۰۹ م.) حکیم عبدالحمید در سال ۱۹۲۸ سرپرستی دواخانه پدر را به عهده گرفت و خود را وقف تحقق بخشیدن به رؤیای پدر نمود. (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۷ ش.)

حکیم عبدالحمید دو هدف عمده در نظر داشت، ابتدا معرفی و اشاعه طب گیاهی و داروهای آن در سطح بین‌المللی؛ دوم ایجاد مؤسسات آموزشی و تحقیقی برای تعلیم و تربیت نسل جدید. (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰؛ بولتن جامعه همدرد، ۲۰۱۲ م.)

حکیم عبدالحمید در راستای تحقق اهداف خود با ایجاد آزمایشگاه‌ها و مراکز تحقیقات گیاهان دارویی با کاربری آن‌ها در طب قدیم برای نخستین بار طب یونانی را در ردیف روش‌های علمی جدید قرار داد. حکیم عبدالحمید به ویژه نسبت به تعلیم و تربیت حکیمان حاذق عنایت خاص داشت. به همت وی شیوه دیرینه شاگردی در دواخانه جای خود را به نظام علمی و فراگیر دانشگاهی داد و طب یونانی به صورت یک رشته تحصیلی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار گشت. (گزارش سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در کراچی، ۱۳۷۵ ش.)

۲- فعالیت‌های اجتماعی

بعد از جدانشدن هند و پاکستان و مهاجرت بخش عظیمی از مسلمانان به پاکستان و دیگر بلاد اسلامی گروهی در هند باقی ماندند و مصراغه پایداری نمودند که حکیم عبدالحمید از جمله این افراد بود. وی که تجزیه هند را یک فاجعه ملی می‌دانست، فعالیت‌های گسترده‌ای جهت رفاه و ارتقای سطح علمی و اجتماعی مسلمانان آغاز کرد و سعی در احیای اعتماد به نفس مسلمانان هند نمود. (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰ م؛ بولتن جامعه همدرد، ۲۰۱۲ م.)

با تلاش‌های حکیم، به زودی دواخانه همدرد به نقطه اوج اعتلای خود در طب یونانی رسید و برای نخستین بار در تاریخ طب قدیم به وسایل و تجهیزات مدرن برای ساخت داروهای گیاهی مجهز شد تا جایی که به یک قدرت چندملیتی تبدیل گردید و مجموع ارزش سرمایه آن بالغ بر ۱۶۰ کرور روپیه تخمین زده می‌شد. وی در سال ۱۹۴۸ همدرد را از سازمانی بازرگانی، به یک مؤسسه خیریه تغییر داد که علاوه بر توسعه طب یونانی، امور خیریه و فکر خدمت را از انگیزه‌های این سازمان قرار داد. حکیم عبدالحمید با گسترش روزافزون مؤسسه، در ۱۹۶۴ به تأسیس بنیاد ملی همدرد با هدف مداوای بیماران بی‌بضاعت، توسعه

طب سنتی و ارائه خدمات آموزشی و رفاهی به مؤسسات فرهنگی همت گماشت. (گزارش سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در کراچی، ۱۳۷۵ ش.)

بنیاد ملی همدرد با استفاده از روش‌های علم پزشکی جدید و شیوه‌های طب سنتی، پیشرفت‌های گسترده‌ای در زمینه تولید و استاندارد کردن داروهای بومی داشته است.

این بنیاد چند مؤسسه فرهنگی و علمی نیز تأسیس کرده که شهرت ملی و جهانی دارند، نظیر دانشگاهی به نام «جامعه همدرد» برای پژوهش در زمینه‌های پزشکی قدیم و جدید و علوم اسلامی و انسانی که از دانشکده‌های مطالعات اسلامی و علوم انسانی، پزشکی، داروسازی تشکیل شده است. این بنیاد، مراکز دیگری نیز تأسیس کرده که عبارت است از: بیمارستان مجیدیه که بخشی از آن ویژه طب سنتی و گیاه درمانی است و در آن، بیماران به هر دو روش جدید و قدیم درمان می‌شوند. (گزارش سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در کراچی، ۱۳۷۵ ش.)

طبقه همکف این بیمارستان به پزشکان و بیمارانی اختصاص دارد که علاقمند هستند، مطابق روش طب سنتی کار کنند یا درمان شوند. خود حکیم عبدالحمید نیز دو نیم‌روز را در این بخش می‌گذرانند و شخصاً بیماران را ویزیت می‌کردند. در آنجا اساتید بسیار برجسته‌ای حضور دارند و معاینات و آزمایشات بالینی را درست همانند روش‌های مرسوم در پزشکی قدیم انجام می‌دهند. بخش بزرگی هم در طبقه همکف (بخش طب سنتی) به ساخت داروها اختصاص دارد. آخرین طبقه این بیمارستان به بخش کلینیکال فارماکولوژی اختصاص دارد که در این بخش داروهایی که جدید ساخته می‌شود (چه گیاهی و چه سنتزی) و مراحل مختلف سم‌شناسی، فارماکولوژی و... را می‌گذرانند، مورد بررسی بالینی قرار می‌گیرد. در این بخش بیماران به صورت داوطلب مستقر می‌شوند و دارو بر روی

آن‌ها در شرایط یکسان، آزمایش می‌شود. طبقه دوم بیمارستان نیز به طب آیورودیک (طب باستانی هندوستان) اختصاص دارد. در این بیمارستان، بیماران با سه روش طبی آلوپاتیک، طب سنتی ایرانی - اسلامی و طب آیورودیک هندی درمان می‌شوند. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

کتابخانه همدرد در سال ۱۹۶۰ با تعدادی از کتاب‌های پزشکی و طب دارویی متعلق به داروخانه همدرد تأسیس شد، که این اقدام یکی از بزرگ‌ترین خدمات حکیم عبدالحمید به فرهنگ پزشکی ایرانی - اسلامی بود. وی تمامی نسخ خطی پارسی و عربی موجود در شبه قاره هند را در مخزنی که در طبقه دوم کتابخانه موجود بود، جمع‌آوری کرد. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

سپس در سال ۱۹۷۷ کتابخانه مؤسسه علوم اسلامی هند نیز به این بخش منتقل گردید، پس از تأسیس دانشگاه یا جامعه همدرد توسط بنیان‌گذار آن حکیم عبدالحمید، در سال ۱۹۷۹ چند مجموعه دیگر از جمله مجموعه نذیریه به کتابخانه این دانشگاه اضافه شد و سرانجام به صورت کتابخانه مرکزی جامعه همدرد درآمد و بعدها نیز با افزوده شدن مجموعه‌های مختلف دیگری کتابخانه مزبور غنی گشت. در حال حاضر گنجینه‌ای که در کتابخانه دانشگاه همدرد موجود است، یکی از کتابخانه‌های خوب در زمینه نسخ خطی پزشکی و علوم اسلامی باشد. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.) لازم به ذکر است نسخه‌های خطی فارسی موجود در این کتابخانه که در فهرست حاضر معرف و توصیف شده‌اند، به تعداد ۱۷۰۳ نسخه بالغ می‌گردد. (فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱۳۷۷ ش.)

حکیم عبدالحمید با خرید مساحتی وسیع از اراضی در تغلق‌آباد^۴ دهلی «جامعه همدرد» را در سال ۱۹۸۹ راه‌اندازی کرد. این دانشگاه در دو بخش عمده «مطالعات اسلامی» که اکنون به علوم انسانی و اجتماعی موسوم است و «تاریخ

داروسازی و تحقیقات پزشکی» که اکنون به دانشکده علوم شهرت دارد، رسمیت یافت.

تأسیس انجمن تعلیمی همدرد در فاصله سال‌های ۱۹۸۲ تا ۱۹۸۹ از دیگر فعالیت‌های حکیم عبدالحمید است. این انجمن سرپرستی یک دبیرستان دخترانه به نام «رابعه» در دهلی قدیم و دبستانی دیگر را در همدردنگر^۵ به عهده دارد. حکیم عبدالحمید فعالیت‌های ویژه‌ای را برای پیشرفت علمی مسلمانان انجام داده است که مهم‌ترین آن تأسیس تعلیم‌آباد در سنگام و بهار^۶ - روبروی جامعه همدرد - است. تعلیم‌آباد متشکل از سه مرکز می‌باشد: انجمن آموزش و پرورش همدرد، دبستان عمومی همدرد و حوزه مطالعات همدرد. (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰ م؛ بولتن جامعه همدرد، ۲۰۱۲ م.)

۳- فعالیت‌های علمی

حکیم عبدالحمید از لحاظ علمی و در مقام یک محقق نیز، از جایگاه برجسته و ممتازی برخوردار است. وی بسیار کم‌گو و پرمعمل بود و هیچ فرصتی را برای دستیابی به مسائل علمی از دست نمی‌داد. یکی از ویژگی‌های بارز ایشان کار و تلاش بی‌وقفه، ویزیت بیماران، مطالعه مستمر و مرتب و نظارت کامل بر ساخت دارو بود. با توجه به این که تخصص ایشان در ساخت دارو بود، برخی از نسخه‌های بیماران را که خیلی پیچیده بود، شخصاً می‌ساخت. به طوری که در ۹۰ سالگی، پس از کار و تلاش طولانی به کشف داروی گیاهی جدیدی برای کنترل بیماری قلبی نائل آمد. یکی دیگر از داروهایی که حکیم عبدالحمید توانسته بود به آن دست یابد، شربت‌ی به نام روح‌افزا بود که مردم هندوستان آن را بسیار دوست داشتند، ترکیب شربت بسیار پیچیده بود، حکیم اسانس‌های خاصی را می‌گرفت و پس از تخمیر برای تهیه این شربت استفاده می‌کرد. حکیم عبدالحمید عواید

فروش این شربت و دیگر داروها را وقف دانشگاه و بیمارستان کرده بود که قسمت اعظم هزینه دانشگاه و مؤسسه همدرد از فروش این شربت تأمین می‌گردید. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.) او با وجود مشغله و کار بسیار، فعالانه در کنفرانس‌ها و سمینارهای علمی ملی و بین‌المللی شرکت می‌کرد و در نمایشگاه‌های کتاب حضور می‌یافت. همچنین خود نسبت به تشکیل این مجامع پیش‌قدم بود. در زمینه تألیف و نگارش آثار علمی نیز هنر و خلاقیت ایشان در جنبه‌های مختلف چشمگیر است. خلق ۹ اثر علمی مستقل عمده‌تاً در زمینه طب یونانی و گیاهان دارویی، نگارش مقدمه علمی و تنقیحی بر بیش از ۱۹ اثر علمی و ویرایش ۵ عنوان مجله علمی - تحقیقی جزئی از این جمله است. دیدگاه شگرف وی همراه با توسعه دانش و خدمات و مراقبت‌های بهداشتی، شادی و رشد را برای جامعه وی به ارمغان آورد. (بولتن جامعه همدرد، ۲۰۱۲ م؛ سایت جامعه همدرد، ۲۰۰۹ م.)

وی در سطح ملی و بین‌المللی به دریافت جوایز متعددی نائل آمد، از جمله جایزه بوعلی‌سینا از ایران در سال ۱۹۸۳، جایزه پادما بوشان^۷ از هند در سال ۱۹۹۱ (نعمان خان) و جایزه IRCICA از ترکیه، در اکتبر سال ۲۰۰۰. (سایت جامعه همدرد، ۲۰۰۹ م.)

او عضو افتخاری آکادمی علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران و رییس دانشگاه اسلامی علیگر^۸ بود. (سایت دانشگاه همدرد^۹، ۲۰۰۸ م.) در سال ۱۳۷۶ ش. حکیم عبدالحمید به دلیل خدماتی که برای پزشکی ایرانی و اسلامی انجام داده بودند، به ایران دعوت گردیده و از ایشان رسماً تجلیل به عمل آمد و عضویت افتخاری فرهنگستان علوم پزشکی کشور ایران به ایشان اعطا گردید. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.) از حکیم عبدالحمید آثار و تألیفات ارزشمندی برجای مانده است که از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب «داروهای خانگی»^{۱۰} اشاره کرد که در سال ۱۳۹۱ در «طرح

احیای میراث مکتوب طب سنتی ایران» ترجمه شده و با عنوان «داروهای ساده در طب سنتی هند» منتشر گردیده است. حکیم در مقدمه این کتاب می‌نویسد: «در کشور پرجمعیتی مثل هند که ۶۰٪ جمعیت زیر خط فقر هستند، داروهای گیاهی تنها امید است و باید با کمک همه منابع اعم از داروهای گیاهی یا بومی مشکلات مربوط به سلامت را حل کرد. آنچه که دولت‌ها و شرکت‌های سازماندهی شده در دنیای پزشکی انجام می‌دهند، کافی نیست. ضروری است که دانش مردم را در زمینه اصول سلامت و پیشگیری از بیماری‌ها افزایش دهیم و همچنین آن‌ها را متقاعد سازیم که هنگام مبتلا شدن به بیماری‌های معمول لازم است به گیاهان طبیعی، داروهای گیاهی که مجاور خانه‌هایشان می‌رویند و یا به آسانی در دسترس هستند، مراجعه کنند. اگر ما بتوانیم این کار را انجام دهیم در واقع خواسته‌ها و تمایلات «ماهاتما گاندی» را برآورده کرده‌ایم، چراکه او مدت‌ها قبل نشر کتابی با موضوع داروهای خانگی را خواستار شد. این رؤیای ماهاتما بود که نویسنده را بر آن داشت تا سال‌های متعددی را در پی آماده‌ساختن کتابی که هم اکنون در دست خوانندگان است، سپری کند.» (عبدالحمید، ۱۳۹۱ ش).

از تألیفات دیگر حکیم عبدالحمید نیز، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تئوری‌هایی در فلسفه پزشکی.^{۱۱} (۱۹۷۳ م.)
- فلسفه پزشکی در علوم: مسائل و مشکلات در چشم‌انداز.^{۱۲} (۱۹۷۲ م.)
- پزشکی عرب و ارتباط آن با طب مدرن.^{۱۳} (۱۹۷۷ م.)
- تبادلات بین هند و آسیای مرکزی در زمینه پزشکی.^{۱۴} (۱۹۸۶ م.)
- طب روان تنی، دستورالعمل جدید.^{۱۵} (۱۹۸۲ م.)
- رساله ابن سینا در مورد داروهای قلبی راجع به کاردیوترایی عرب.^{۱۶} (۱۹۸۳ م.)
- پاسخ کامل به درمان‌های خانگی.^{۱۷} (۱۹۸۷ م.)

- پزشک روستا. (۱۹۵۹ م.)

- فارماکوپه همدرد. (۱۹۶۴ م.)

- قرابادین همدرد. (۱۹۶۷ م.)

- اسلام در یک نگاه. (۱۹۸۱ م.)

- عدل و جامعه انسانی (مطالعات در اسلام).

تدریس کتاب قانون در خانواده حکیم عبدالحمید به طور موروثی انجام می‌شده است. (نیر واسطی، ۱۳۸۲ ش.) در مؤسسه همدرد نیز کتاب قانون ابن سینا تدریس می‌شده است، حکیم عبدالحمید دستور داده بودند تا کتاب قانون را به انگلیسی ترجمه کنند. کتاب «قانون در طب ابن سینا» طی مدت ۴۰ سال تحت نظارت وی به زبان انگلیسی ترجمه گردید. (سایت همدرد، ۲۰۰۹ م؛ سایت آمازون، ۲۰۰۹ م.) این کتاب ضمیمه‌ای شامل اصطلاحات پزشکی کتاب قانون داشت که به طور جداگانه منتشر شده بود. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

حکیم در تصحیح کتاب قانون نیز، کار بسیار ارزنده‌ای انجام داده‌اند. متن عربی کتاب قانون در سال ۱۳۹۵ قمری در تهران و در سال ۱۳۹۴ قمری در مطبعه بولاق مصر و در سال ۱۳۲۴ قمری در چاپخانه نامی در لکنه‌و هند چاپ شد. مرحوم حکیم عبدالحمید در سال ۱۹۸۱ قانون را در پنج مجلد منتشر ساخت و در آن نسخه‌ای را که در کتابخانه ایاصوفیه موجود است و در سال ۶۱۸ قمری از روی نسخه‌ای به خط مؤلف نوشته شده، اصل قرار داد و با چهار نسخه چاپی موجود مقابله کرد و این بهترین چاپ قانون به شمار می‌آید. (ظل‌الرحمن، ۱۳۸۳ ش؛ ابن سینا، ۱۳۸۳ ش.)

۴- روش طبابت

حکیم عبدالحمید شاگردی در دواخانه را به نظم علمی و فراگیر دانشگاهی تغییر داد و به این وسیله طب یونانی به صورت یک رشته تحصیلی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار گشت. در این نظام دانشگاهی حکیم صرفاً یک پزشک نیست، بلکه علاوه بر برخورداری از دانش روز و اطلاعات پزشکی نوین باید فیلسوف، خردمند و از حکمت و اخلاق متعالی برخوردار باشد، چنانکه حکیم عبدالحمید این گونه بود. از نظر وی تجویز گیاهان استاندارد شده توسط پزشکان بسیار اهمیت داشت تا این که این داروها مؤثرتر و قابل پذیرش تر باشند. (سایت جامعه همدرد، ۲۰۰۹ م.)

وی در دوران طولانی طبابت خود که بیش از شصت سال بود، بیماران بسیاری را معالجه کرد، بی آنکه حق طبابتی گرفته باشد. آنچه بیش از همه در بیماران وی تأثیر می گذاشت، حسن خلق و سعه صدر وی در برخورد با آنها بود. بیماران او را نه فقط پزشکی حاذق که پدری مهربان و دوستی مشفق می یافتند. دکتر ذاکر حسین، رئیس جمهور پیشین هند که از جمله اولین بیماران حکیم بود، پس از ملاقات وی گفت: «۵۰٪ بیماری من در همان برخورد اول و گفتگو با ایشان مداوا شد.» (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰ م؛ سایت جامعه همدرد، ۲۰۰۹ م.)

حکیم یک نباض بسیار خوب بود. وی از روی نبض افراد بیماری‌هایی را که معمولاً با آزمایش خون، عکسبرداری و... آشکار می گردند، تشخیص می داد. (فیروزبخت، ۱۹۹۳ م.) وی عامل تشخیص موارد عادی و غیر عادی جسم از روی نبض را، فقط و فقط تمرین و ممارست می دانست. (عبادیانی، ۱۳۸۷ ش.) همچنین حکیم عبدالحمید به سمیولوژی (نشانه‌شناسی) که امروزه در بین پزشکان ما مورد بی توجهی است، بسیار اهمیت می داد، بیماران را معاینه می کرد و مطابق مبانی طب ایرانی - اسلامی برای آنان پرونده تشکیل می داد و دارو تجویز می کرد. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

۵- خصوصیات اخلاقی

حکیم عبدالحمید تمام هستی و زندگی خود را وقف خدمت به مردم و حفظ ارزش‌های اخلاقی و اندیشه‌های دینی کرد. وی اعتماد به نفس مسلمانان هند را احیا کرد و به آن‌ها اطمینان داد که به عنوان عضو حقیقی و حقوقی از این کشور باید به تلاش و کوشش خود سرعت بخشیده و نقش جدیدی را در اجتماع نوین ایفا کنند. (سایت همدرد، ۲۰۰۹ م.) حکیم عبدالحمید چهره‌ای است به معنای واقع کلمه ماندگار که خدمات بسیار او به طب سنتی ایرانی (یا به اصطلاح رایج در هند، طب یونانی) فراموش ناشدنی است. (عبدالحمید، ۱۳۹۱ ش.)

برای وی رتبه و مقام افراد هیچ اهمیتی نداشت؛ وی در برخورد با نخست‌وزیر همانقدر عادی و راحت بود که در صحبت و همنشینی با یک فرد عادی. نرمی گفتار، لبخند همیشگی و روش منحصر به فرد وی در متقاعد کردن دیگران، همگان را متعجب می‌نمود. (سایت همدرد، ۲۰۰۹ م.)

دکتر فریبرز معطر در خاطرات خود عنوان می‌کند که: «در بازدیدی که از دانشکده شیمی و داروسازی داشتیم، اساتید آن بخش می‌گفتند: ما در این مرکز همه نوع تجهیزاتی داریم و فقط به یک دستگاه نیاز داریم، یعنی دستگاهی که توسط آن تشخیص فرمول شیمیایی مواد ممکن می‌گردد»^{۱۸}. با توجه به این که شما میهمان ویژه حکیم هستید و ایشان شما را دوست دارند، اگر با حکیم در مورد خرید این دستگاه صحبت کنید، ممکن است دستور خرید آن را بدهند. یک شب در جلسه‌ای که در منزل پروفیسور عبدالحمیدخان مهمان بودیم، من این مسأله را مطرح کردم، حکیم نسبت به این دستگاه فوق تخصصی و عملکرد آن اشراف کامل داشت. در پاسخ به من گفت: کارکنان این بخش بسیار فعال‌اند، اما مگر ما در یک ماه، چندبار به این دستگاه نیاز داریم؟ حداکثر ۴ تا ۵ بار در ماه از

این دستگاه استفاده می‌شود. ما یک مرکز بین‌المللی در شهر علیگر داریم که این دستگاه در آنجا موجود است و اکثر مؤسسات تحقیقاتی از جمله ما، نمونه‌های خود را به آنجا می‌فرستیم. در آن مرکز بهترین متخصصین هندوستان حضور دارند آن‌ها نمونه‌های ما را بررسی کرده و جواب را طی ۷ تا ۱۰ روز برای ما می‌فرستند. من میلیون‌ها روپیه‌ای را که می‌توانم از آن استفاده بهینه‌ای بکنم، برای خرید دستگاهی هزینه نمی‌کنم که کار آن دستگاه به راحتی در مرکزی دیگر انجام می‌شود. مبنای تفکر ما این است که از منابع موجود بهترین استفاده را ببریم.» (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

حکیم عبدالحمید از رسانه‌ها گریزان بود و درخواست برای مصاحبه را بسیار مؤدبانه رد می‌کرد. همچنین وی یک طراح خوش‌سلیقه بود، به طوری که امروزه محوطه دانشکده همدردنگر یکی از جاذبه‌های معماری برای دانشجویان این رشته می‌باشد. (سراج، ۱۹۹۹ م.)

حکیم عبدالحمید یکی از پنجاه ثروتمند برجسته هند بود، اما بی‌تردید ساده‌ترین فردی بود که در هند می‌شد یافت. او در یک تخت‌خواب ساده و چوبی می‌خوابید. شعار زندگی وی زهد و سادگی بود، سادگی در خوردن، پوشیدن، منش و رفتار. (سایت سلام، ۲۰۰۹ م.) وی بیش از پنجاه سال وعده غذای نهار را مصرف نمی‌کرد. در طول روز چای، قهوه، سوپ، آبمیوه و نوشیدنی خنک مصرف نمی‌کرد و تنها آب ساده می‌نوشید. ماست غذای مورد علاقه او بود. میوه خاصی را دوست نداشت، معمولاً اگر موجود بود، صبح هنگام، موز و شب هنگام، پرتقال یا سیب می‌خورد. در تابستان عادت به نوشیدن آب لیموی تازه در صبح داشت. او به دقت وزن خود را کنترل می‌کرد تا اضافه وزن نداشته باشد و از غذاهای چرب و نوشابه‌های گازدار به شدت پرهیز می‌نمود. (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰ م.) وی نسبت به

خطا دقیق بود. در مدیریت زمان دقت بسیار به کار می‌برد و در سخن‌گفتن با همه مؤدب بود. (سایت سلام، ۲۰۰۹ م.)

طی بیست و دو سال وی تنها یک‌دست لباس ساده کرم‌رنگ را پوشید. در خوردن غذا بی‌تکلف بود و تقید به غذای خاصی نداشت. دفتر کار وی اتاقی کوچک و ساده، مملو از کتاب و عاری از هر گونه تکلف و تجمل بود. در این اتاق نه فرشی وجود داشت و نه مبل و تشکیلاتی؛ تنها چند صندلی چوبی و میزی ساده که اگر کسی آن را می‌دید باور نمی‌کرد که درآمد ماهیانه صاحب آن بیش از سه هزار روپیه باشد. (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰ م.)

اتومبیل شخصی حکیم یک ماشین هندی خیلی معمولی و ساده بود، البته روی آن یک چراغ VIP نصب گردیده بود که نشانگر مقام ایشان بود، ولی معاون ایشان می‌گفتند: «حکیم می‌گویند همین ماشین ساده نیز کار من را انجام می‌دهد و من پول خرید یک ماشین گرانبی‌قیمت را صرف بیمارستان می‌کنم.» (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

حکیم عبدالحمید در تکمیل و جمع‌آوری نسخ خطی در مخزن کتابخانه به کتابدار دستور داده بود که هر کتابی را که می‌آورند، به قیمت ۱۰٪ بیشتر از قیمت کارشناسی روز آن، خریداری نمایند، زیرا بر این عقیده بود که کسی که کتاب و نسخه خطی خود را می‌فروشد، در وضعیت احتیاج و استیصال است و وقتی کتاب به این صورت خریداری شود در زندگی فرد گشایشی حاصل می‌گردد و با رضایت کامل قلبی، کتاب را در اختیار قرار می‌دهد. این رفتار حکیمانه و سرشار از خرد، بزرگ‌ترین خدمتی بود که حکیم عبدالحمید به فرهنگ پزشکی ایرانی اسلامی می‌کرد. حکیم کتاب‌ها را با قیمت مناسبی خریداری می‌کرد و در عین حال افراد که می‌دانستند حکیم در قبال نسخ خطی‌شان مبلغ بیشتری می‌پردازد، برای

فروش نسخ خطی‌شان، اول به او مراجعه می‌کردند و کتاب را در اختیار مؤسسه قرار می‌دادند. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

شیوه سلوک عارفانه و حیات زاهدانه حکیم عبدالحمید، توجه و اهمیت وی به ارزش‌های واقعی زندگی، علاقه و نگرانی نسبت به وضع و حال مردم و ابراز کلمات مشفقانه و مهرآمیز به همه کسانی که در اطراف وی بودند چیزهایی بود که در دنیای جدید رو به فراموشی است. (سید اوصاف علی، ۱۹۹۰ م.)

۶- خاطراتی از حکیم عبدالحمید

حکیم عبدالحمید در سال ۱۳۷۱ در جریان اولین کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران و یک بار نیز به سال ۱۳۷۴ از طرف فرهنگستان علوم پزشکی، به ایران دعوت شده بودند. دکتر محمدمهدی اصفهانی که برای استقبال از ایشان به فرودگاه مهرآباد رفته بودند، از ایشان چنین می‌گویند: «به خاطر دارم شبی که به استقبال ایشان رفته بودم، همراه خود نامه‌ای را به امضای ایشان به تاریخ مارس ۱۹۶۷ (مطابق با سال ۱۳۴۶ ش.) خطاب به اینجانب مبنی بر اظهار لطف ایشان نسبت به دریافت کتاب شکرک‌ها، بردم و هنگامی که استاد در اتومبیل برای حرکت به سوی هتل استقرار یافت، نامه را به ایشان نشان دادم و گفتم نگهداری امضای شما برای من آنقدر ارزشمند است که ملاحظه می‌فرمایید پس از ۲۸ سال آن را این‌گونه گرمی نگهداری کرده‌ام، چهره خسته استاد در آن ساعات نیمه‌شب ناگهان شاداب و شکفته شد و گویی نشانه‌های خستگی ساعت‌ها پرواز و معطلی در فرودگاه‌ها از چهره ایشان زدوده شد. بعدها دیدم آقای پروفیسور سیدظل‌الرحمن در کتاب ایران‌نامه صفحات ۱۹ و ۲۰ به این موضوع اشاره کرده‌اند.» (عبدالحمید، ۱۳۹۱ ش؛ سیدظل‌الرحمن، ۱۹۹۸ م.)

مجید اصغری، محسن ناصری، فروهه جعفری، پریسا مزینی

یکی دیگر از عزیزانی که از حکیم عبدالحمید خاطرات ارزشمندی مطرح کرده‌اند، جناب آقای دکتر فریبرز معطر استاد بازنشسته دانشکده داروسازی اصفهان و عضو فرهنگستان علوم پزشکی می‌باشند. ایشان در خاطرات خود از حکیم عبدالحمید که به کوشش خانم پریسا مزینی جمع‌آوری شده است، چنین بیان می‌کند که: «اولین بار حکیم عبدالحمید را در سال ۱۳۷۱ در اولین کنگره بین‌المللی طب سنتی در تهران ملاقات کردم. به دلیل علاقمندی‌ام به طب سنتی ایران و گیاهان دارویی باب مذاکره را با ایشان باز کردم و گفتگوی نسبتاً مفصلی با هم داشتیم. در سال ۱۳۷۶ فرهنگستان علوم پزشکی میزبان حکیم عبدالحمید و هیأت همراهش بود. حکیم بسیار علاقمند بودند که از مشهد و اصفهان بازدید داشته باشند و فرهنگستان علوم پزشکی به من مأموریت داد که حکیم را در سفر به مشهد و اصفهان همراهی کنم. در سفری که به اصفهان داشتیم، حکیم عبدالحمید سخنرانی جامعی نقش دانشمندان ایرانی و اسلامی در احیای پزشکی، به زبان انگلیسی ارائه کردند که بنده آن را به فارسی ترجمه کردند. حکیم به زبان‌های هندی و انگلیسی و عربی بسیار مسلط بودند. ایشان طی سخنانی علت این امر که چرا در هندوستان مکتب طبی هندوستان را تحت عنوان طب یونانی

نامگذاری کرده‌اند، بیان کرده و گفت: «من می‌پذیرم که ریشه و بنیان طب یونانی از ایران است، اما چون جامعه هند یک جامعه مذهبی است و ما جامعه مسلمان هند را رهبری می‌کنیم، اگر نام طب ایرانی - اسلامی را بر این طب می‌گذاشتیم ممکن بود که مورد قبول قرار نگیرد و مخالفت‌های شدید قومی - مذهبی به دنبال داشته باشد. به همین دلیل نام طب یونانی را برای آن انتخاب کردیم.» ایشان همچنین در سفری که به مشهد داشتند، سخنرانی جامعی در دانشکده داروسازی مشهد، در مورد نقش دانشمندان ایرانی در احیا و تکامل علم پزشکی در شبه قاره هند ارائه کردند که بسیار مورد توجه قرار گرفت. مطالب ارائه‌شده در سخنرانی‌های حکیم عبدالحمید در مقالات و کتاب‌هایی که از سوی مؤسسه انتشاراتی دانشگاه همدرد انتشار می‌یابد نیز عنوان می‌شود به عنوان مثال در یکی از این منابع آمده بود که: «اسناد و مدارکی وجود دارد که نشان می‌دهد، ایرانی‌ها پایه‌گذار طب اخلاطی و طبایع هستند. بنابراین این طب، یک طب ایرانی و به صورت تکامل یافته‌تر، طب اسلامی است.» در پایان سفر ایشان نیز از بنده دعوت کردند تا از مؤسسه همدرد و فعالیت‌هایی که برای احیای علوم اسلامی در هند انجام داده‌اند، بازدید داشته باشم. (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

دکتر فریبرز معطر همچنین می‌گویند: «در تهران بنده که به استاد خیلی نزدیک بودم، از طرز زندگی این مرد بزرگ بسیار تعجب می‌کردم. همیشه زمانی که غذا را می‌آوردند، استاد می‌فرمودند که غذا فقط یک نوع و به مقدار بسیار کم باشد و گاهی اوقات غذایشان را با معاون خویش قسمت می‌نمودند. ما به ایشان می‌گفتیم که شما میهمان ما هستید. ایشان در جواب ما می‌گفتند که درست است که میهمان شما هستیم، ولی ما حق نداریم اسراف کنیم. هر کسی باید به اندازه نیاز خودش غذا بخورد و از اسراف پرهیز نماید.» (مزینی، ۱۳۸۷ ش.)

نتیجه‌گیری

حکیم عبدالحمید چهره‌ای است به معنای واقعی کلمه ماندگار که خدمات بسیار او به طب سنتی ایرانی (یا به اصطلاح رایج در هند، طب یونانی) فراموش ناشدنی است. حکیم عبدالحمید تمام هستی و زندگی خود را وقف خدمت به مردم و حفظ ارزش‌های اخلاقی و اندیشه‌های دینی کرد. از نظر ایشان ریشه و بنیان طب یونانی از ایران است و ایرانی‌ها پایه‌گذار طب اخلاقی و طبایع هستند و فقط با در نظر گرفتن موقعیت کشور هند از لحاظ سیاسی و مذهبی، نام طب یونانی را جایگزین طب ایرانی - اسلامی قرار داده‌اند. به طور خلاصه، بررسی زندگی حکمای بزرگ طب سنتی، می‌تواند بسیاری از حقایق تاریخی طب را برای ما روشن ساخته و در بهره‌گیری از دیدگاه‌های بزرگان طب، یاری رسان باشد.

تصاویری از حکیم عبدالحمید

پی‌نوشت‌ها

1. Lalkuan
2. Rabia Begum
3. Hamdard Public school
4. Toghlaq Abad
5. Hamdard Nagar
6. SangamVihar
7. Padma Bhushan Award
8. Aligarh Muslim University
9. Hamdard University
10. Home Remedies
11. Theories In The Philosophies Of Medicine
12. Philosophy Of Medicine In The Science: Problems In The Perspective
13. Arab Medicine And It's Relevance To Modern Medicine
14. Exchange Between India And Central Asia In The Field Of Medicine
15. Pschychosomatic Medicine, New Guidelines
16. Avicina Tract On Cardiac Drugs In The Issues On Arab Cardiotherapy
17. The Complete Back Of Home Remedies
18. NMR: Nuclear Magnetic Rescuance

فهرست منابع

منابع فارسی:

- سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در کراچی. (۱۳۷۵ ش.). گزارش درباره بنیاد همدرد، داستانی حاکی از ایمان، امید، نیکوکاری. صص ۲۱-۳.
- حداد عادل، غلامعلی (زیر نظر). (۱۳۷۷ ش.). دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، جلد چهارم، ص ۴۳۷.
- عبادیانی، محمد. (۱۳۸۷ ش.). گزارش چهارمین نشست سالانه مرکز تحقیقات طب سنتی ایران. مجله درمانگر. سال پنجم، شماره نوزدهم، ص ۴۰.

- کتابخانه جامعه همدرد تغلق آباد. (۱۳۷۷ ش.). فهرست نسخه‌های خطی فارسی (شماره ۴). دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی رازنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ص: پیشگفتار ابطحی.
- مزینی، پریسا. (۱۳۸۸ ش.). یادواره حکیم عبدالحمید و خدماتش در «همدرد»، خاطرات دکتر فریبرز معطر. مجله درمانگر. سال پنجم و ششم، شماره بیست و بیست و یکم، صص ۳۶-۳۲.
- عبدالحمید، حکیم. (۱۳۹۱ ش.). داروهای ساده در طب سنتی هند. مترجمان: محبوبه بزرگی، شکوه‌سادات حامدی، معصومه مبلی، هاجر پاک، زهرا معماریانی، تهران: انتشارات المعی، چاپ اول، ص: مقدمه محمد مهدی اصفهانی.
- نیروواسطی، حکیم. (۱۳۸۲ ش.). تاریخ روابط پزشکی ایران و پاکستان. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، چاپ اول، ص ۱۵۱.
- ظل‌الرحمن، سیدحکیم. (۱۳۸۳ ش.). قانون ابن سینا، شارحان و مترجمان آن. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ص ۳۰.
- ابن سینا، حسین بن علی. (۱۳۸۳ ش.). طبیعیات دانشنامه علایی. همدان: دانشگاه بوعلی سینا، چاپ دوم، ص ۱۶.

منابع انگلیسی:

- Jamiahamdard. (2009). About JamiaHamdard. Available at: http://www.jamiahamdard.edu/about_us.asp.
- Amazon. (2009). Adl and human society (Studies in Islam). Available at: <http://www.amazon.com/Adl-human-society-Studies-Islam/dp/B0007C4S4K>.
- Firozbakht, A. (1993). The Man Behind Hamdard, Hakeem Abdul Hameed. Karachi: Nida-e-Millat, Hamdard Public School, Prospectus, 234.
- Hamdard Public School. (2009). Our Founder. Karachi. Available at: <http://www.hamdardpublicschool.org/OurFounder.php>.
- Hamdard. (2009). The world's largest manufacturer of Unani Medicine, About Hamdard. Available at: <http://hm.hamdard.com>.
- Hamdard University. (2003). 4th Hakeem Abdul Hameed Memorial Lecture. New Delhi: Hamdard University. Available at: http://www.jamiahamdard.ac.in/about/Founders_Day_Celebration4.htm.

- JamiaHamdard. (2012). Founder. Bulletin of Information & Prospectus, 3.
- JamiaHamdard. (2008). Hakim Abdul Hameed. Founder of Hamdard University.
- Ahmed Siraj, M. (1999). Hakeem Abdul Hameed: A Tribute. *Islamic Voice*. 13(152). Available at: <http://www.islamicvoice.com>.
- Nouman Khan, M. (2009). Hakeem Abdul Hameed Biographical Data. Available at: <http://www.salaam.co.uk/knowledge/biography/viewentry>.
- Syed Ausaf, A. (1990). Hakeem Abdul Hameed of Delhi. New Delhi: Nida-e-Millat, Hamdard Public School, Prospectus, 3-5.
- Syed Zillur, R. (1998). *Irannama*. India: Aligarh, 19-20.

یادداشت شناسه مؤلفان

مجید اصغری: استادیار، مرکز تحقیقات طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران.

محسن ناصری: دانشیار، مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

پست الکترونیک: Naseri@Shahed.ac.ir

فروهه جعفری: دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته تاریخ پزشکی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران.

پریسا مزینی: همکار پژوهشی، مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

Hakim Abdul Hamid: A Review of his Views and Works*Majid Asghari**Mohsen Naseri**Forooheh Jafari**Parisa Mozayyani***Abstract**

Hakim Abdul Hamid was born in Dehli in 1908. At the age of 14, he was in charge of a drugstore which was inherited from his father. He devoted all his life to serving people and maintaining ethical values and religious beliefs with upright piety and austerity. He always pursued two main objectives: (a) scientific introduction and promotion of Islamic-Iranian traditional medicine as well as introduction of traditional medical treatments to the international audiences, and (b) establishment of educational research institutes to properly instruct the new generation. In 1964, he undertook to establish the Hamdard National Foundation aimed at treating impecunious patients, developing traditional medication, and offering educational and welfare services to cultural institutes in India. Hakim Abdul Hamid paid a particular attention to edification and education of proficient sages and philosophers. In 1997, he was conferred the honorary membership of the Iran Academy of Medical Sciences.

مروری بر دیدگاهها و آثار حکیم عبدالحمید

Keywords

Hakim Abdul Hamid, Hamdard National Foundation

Please cite this article as:

Asghari, M. Naseri, M. Jafari, F. Mozayyani, P. (2015). Hakim Abdul Hamid: A Review of his Views and Works. *Med History J.* 7(24): 109-132.